

HIRİSTİYANLIK ÖNCESİNE DAYANAN BAZI ERMENİ HALK İNANÇLARI

Giriş*

Çalışmanın konusu Ermenilerin Hıristiyanlığı kabullerinden önceki din ve inançlarıyla bir şekilde bağlantısının bulunduğu ve Hıristiyan Ermenilerin günümüze kadar çeşitli biçimlerde taşıdıkları bazı halk inançlarıdır. Bu halk inançlarını kendi içerisinde ataları yüceltme, tabiat ile ilgili inançlar ve iyi-kötü ruhlara dair inançlar şeklinde sınıflandırdık.

Ermeni halk inançları ve bunların Hıristiyanlık öncesi din ve inançları ile ilişkisi bu makalenin çerçevesi içerisinde sonlandırılmayacak kadar geniş ve çeşitlilik arzeden bir konudur. Bu yüzden konuyu klasik metinlerde geçtiği kadarıyla bahsi geçen temel sınıflandırma içerisinde ele almayı uygun bulduk.

Çalışmanın amacı klasik metinlerdeki bilgileri ve bunların temel özelliklerini ortaya koymaktır. Böylece ülkemizde halk inançları veya Ermeni din ve inançlarını hususunda yapılacak çalışmalara ipuçları vermeyi de hedeflemektedir. Başka bir hedefi ise Ermeniler arasında Hıristiyanlık'tan önce kabul gören baskın din ve inançların anlaşılmasına da kolaylık sağlamaktır.

Ermeniler IV. Yüzyıl başlarından itibaren hızla Hıristiyanlaşmışlardır. Ancak Hıristiyanlığın yerleşerek kendi kültürü ve geleneğini oluşturma süreci aynı hızda gerçekleşmemiştir. Hatta bazı Ermeni toplulukların Hıristiyan Ermenilerce sapkın görülen dini inanç ve uygulamalarını devam ettirmeleri Ermeni tarihi metinlerinde bahsedilmelerine yol açmıştır.

Burada konu edilen inançların Hıristiyanlık öncesine dayandığını gösteren temel argümanımız Hıristiyanlığın temel inançları içerisinde yer almamasıdır. Bu halk inançlarıyla ilgili temel kaynaklarımız Hıristiyan Ermeni yazarlarına aittir. Bu yazarların başlıcaları V. Yüzyılın başlarında Ermeni alfabesinin oluşturulmasıyla (M. 406) gelişen Ermeni yazın geleneğinin ilk ürünlerini vermiş olanlardır. Agat'angeğos, H'orenatsi, P'avstos Buzantsi, Yeznik Koğbatsi'nin aynı yüzyıla tarihlendirilen eserleri bunlardandır. Ermeni yazın geleneğinin yazarlarının hemen tamamı Hıristiyan din adamlarıdır. Temel amaçları da kendi toplumlarının tarihini ve Hıristiyan inanç tarihini, bazı ilahiyat konuları ve kültürünü yazıya geçirmektir. Hıristiyanlık öncesi Ermenilerin dinleri ve inançlarının temel kaynakları bu tarihsel metinlerdir. Mitolojik metinlerin bulunmayışı tarihsel metinleri birinci el kaynaklar konumuna getirmektedir. Hıristiyan din adamlarına ait bu metinler konuyla ilgili

* Bu çalışmada transkripsiyon metodu olarak günümüz Ermenistan'da kullanılan lehçe Doğu Ermenice baz alınarak Doğu Ermenice transkripsiyonu kullanılmıştır.

dolaylı bir anlatıma sahiptir. Bu, daha ihtiyatlı yaklaşmayı gerektiren bir durum meydana getirmektedir. Buna karşın söz konusu metinler Hıristiyanlık öncesi Ermeni inançlarına dair kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.

Konu Hıristiyanlığı kabulleri öncesine dayandığı için halk inançlarının Ermenilerin yaşam alanında bir şekilde halen varlığını devam ettirdiğini ortaya koymaktadır. Bu durum hangi inançların halk inançları kapsamında değerlendirileceğini gündeme getirmektedir. Halk inançları bir toplumda hâkim dinin sınırları içerisinde din adamlarınca veya müntesiplerince dinin asıllarına uygun kabul edilebileceği gibi bâtil inançlardan sayılması da mümkündür. Makalede her ikisi de konuya dahil edilmiştir. Bunun sebebi her şeyden önce halk inançlarının tarihte bir din değişimi yaşamış toplumun önceki inançlarının kültürel olarak yaşam alanında varlığını biçim değişiklikleriyle beraber sürdürmesidir. Bazen eski inançlar yeni dinin kabulleri arasında yer alabilir. Bu bazen başından beri bazen ise dînî bir geleneğin oluşumu sürecinde meydana gelir. Bunun kaçınılmazlığı değişimin sürekli olmasındandır. Dolayısıyla insanın ve kültürünün canlı bir organizma gibi sürekli değişim içerisinde olması halk inançlarının geçirdiği değişimi ve dönüşümü izlemeyi güçleştirir. Bunun temel sebebi; toplumdaki hâkim dinin baskın olması eski inançların gizlenmesine neden olurken kalıcı metinlere kaydının da bütün açıklığıyla yapılmamasına yol açmasıdır. Ancak halk inançları bu olumsuzluklara rağmen halkın yaşam alanında, ruhsal dünyasında şiddetli etkisiyle varlığını sürdürür. Hatta hâkim dinin savunucuları, kendilerini koruyucu addedenlerinin mücadelesini bozucu, bâtil, sapkın vb. olarak gördükleri halk inançlarını yok edemedikleri gibi bazen kendileri dahi yaşamayı sürdürürler. Dolayısıyla halk inançlarının da tıpkı değişim gibi kültürün bir parçası ve canlı olduğunu söyleyebiliriz. Böyle karmaşık bir yapıya sahip halk inançları yaklaşık on yedi asır önce Hıristiyanlığı kabul etmiş ve birçok farklı bölgeye dağılmış olan Ermenilerin yaşamında varlığını sürdürürken, çoğunlukla izlerinden hareketle kadim inançlarla ilişkilendirilebilmektedir. Dolayısıyla halk inançlarının birinci derecedeki kaynağı yaşayan halktır. Geleneğin, kültürün, halk inançlarının önceki zaman dilimlerindeki biçimlerini veya bizzat kendisini eski metinlerden takip etmek sınırlı da olsa mümkündür.

Bu çalışmada temel halk inançlarından erken Ermeni kaynaklarında tespit edebildiklerimiz ele alınmıştır. Konu sırayla "Yüceltilen Atalara Dair İnançlar", "Tabiat İle İlgili İnançlar" ve "İyi-Kötü Ruhlara Dair İnançlar" şeklinde işlenmiştir.

I- Yüceltilen Atalara Dair İnançlar

Ataları yüceltme, ruhlarla ilgili inançların yoğun olduğu hemen bütün eski geleneklerde yaşatılan bir kültürdür. Bu kültürün oluşumunda en önemli faktör, liderlik vasfı olan ataların üstünlüklerinin ön plana çıkarılmasıdır. Atalara inanç, üstün özelliklere sahip ya da üstün özellikler atfedilen ataların ruhunun halkın arasında

gezdiğine inançla kendisini göstermektedir. Ataların, kahramanlık, beceriklilik ve başarılilik vasıfları toplumsal hafızada yer tutmasında etken olmaktadır.

Yüceltilen ataların yaşayanlar arasında yüce ve olağanüstü vasıflarıyla yer alma sürecini bütün ayrıntılarıyla ortaya koymak güçtür. Ancak her bir atanın farklı yüceltilme hikâyesinin olduğunu ifade etmek mümkündür. Yüceltilen atalar toplumun çeşitli tabakalarından olabilirler. Hepsinin ortak özelliği ise onları yücelten insanların tarihinde bir başlangıç niteliği taşıyan bir olayda etkin olmalarıdır. Yenileyici özellikleri vardır. Bu özelliğini atalarla ilgili yapılan yıllık ritüellerde ortaya koyar.

Ermeniler arasında atalara tapınmanın izlerine rastlanılan başlıca mitolojik kahramanlar Hayk', Ara Geğetzik, Vahagn ve Tork' Angeğ'dir.

Hayk', tanrısal özellikler atfedilen ataların ilki ve en eskisidir. H'orenatsi'ye göre Hayk', Nuh'un torunlarından birisidir.¹ Hayk', Ermenilerin soy atası kabul edilir. Bu nedenle de Ermenicedeki Hay (Ermeni), Hayastan (Ermenistan) ve Hayeren (Ermenice) kavramlarının Hayk'ın isminden türediği öne sürülür.

H'orenatsi, Hayk'ın tanılaşmasına yol açan efsaneyi bir kitaptan alıntılanmış söyler. Bu kitabı Mar Abas Katina, atalarından Vağarşak'ın isteği üzerine Ermeni halkının geçmişi hakkında araştırma yaptığı Ninova arşivlerinden bulmuştur.²

Mar Abas Katina'nın anlattığına göre Hayk', Bel (Suriyeli Baal) ile savaşır ve onu bir okla yere serer. Savaş alanına yazlık bir köşk kurulur ve Hayk' (Haylar=Ermeniler) ismi verilir. Aynı sebeple bölgeye *Hayotstzor* (Ermeniler Vadisi), Bel'in düştüğü yere ise Gerezmand' (lahitler, türbeler) adı verilir.³

Genelde tarihsel şahsiyetlerin, kahramanların, önderlerin tanrı olarak kabul edilmesine karşılık, burada mitik bir şahsiyet kişileştirilerek Ermenilerin atası ve isim vereni olduğu ileri sürülmüştür.⁴

Ara Geğetzik (Güzel Ara), Yine H'orenatsi'ye dayalı başka bir atalara tapınma örneği Ara Geğetzik'dir. H'orenatsi onun tanılaşma efsanesini anlatır. Asur kralı Ninos'un eşi Şamiram (Semiramis) Ara'nın güzelliğine vurulur ve onu kendisine eş ve ülkesine idareci olarak çağırır. Teklifini reddeden Ara ile savaşa tutuşurlar ve Ara savaşta ölür. Ara'nın öldüğünü gizleyen Şamiram, onu tanrılarına yalatarak diriltmek ister. Fakat bu gerçekleşmez. Bunun üzerine sevgililerinden birini onun yerine geçirir ve Ermenilere "*Tannlar, isteğimizi ve arzumuzu yerine*

¹ H'orenatsi, "Hayots Patmut'yun", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğjikosut'yun Hayots Metzı Tann Kilikioy*, 2003, 1/5.

² H'orenatsi, "Hayots Patmut'yun", 1/7-9.

³ H'orenatsi, "Hayots Patmut'yun", 1/10-11; Ayrıca bkz. Keğam Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Çev. : Sarkis Seropyan, İstanbul: Aras Yay. , 2000, ss. 11-17; Sarkis Seropyan, *Ermeni Tanrıları Konuşuyor Cangülüm Anahit ve Kazben*, İstanbul: Belge Yay., 2003, ss. 71-73.

⁴ Seropyan, a.g.e., s. 105.

getirerek Ara'yı yaladılar ve onu hayata geri döndürdüler. Böylece emrimizi yerine getirdikleri ve arzumuzu başardıkları için bizim tarafımızdan şimdiye kadarkinden daha çok ibadet ve onore edildiler." diyerek açıklama yapar.⁵

Ara'nın dirilmesi geleneği, Aralezlerin (Ara yalayan) köpek soyundan geldiğine, savaşta ölenlerin yaralarını yalayarak iyileştirdiğine inanılan ruhlarla ilgili inanca da gönderme yapmaktadır.

Son dönem araştırma ve inceleme eserlerinde, yeniden dirilme hadisesini H'orenatsi'nin Hıristiyanlık hassasiyeti ile gerçekleşir şekilde sonuçlandırmadığı söylenerek efsanenin ilkbahardaki yeniden dirilmeyi çağrıştırmışından dolayı Ara'nın, ilkbahar, bitki örtüsü ve çiftçilikle ilgili bir tanrı olduğu ileri sürülmüştür.⁶

Vahagn, tanrılaştırılan ve erken Ermeni kaynaklarında tarihî bir şahsiyet olarak hakkında önemli bilgiler verilen tek atadır. Büyük Tigran'ın oğlu Vahagn'ın tanrılaştırıldığını yine H'orenatsi'den öğrenmekteyiz. Güneşin doğuşuna benzetilen Vahagn'ın doğumu efsanesinin⁷ Bambir' (Pampir, P'andır', Tanbur, Santor)⁸ denen bir çalgı ile söylenerek halk arasında sürdürülüp sonraki nesle aktarıldığı kabul edilmektedir.⁹

Hıristiyanlık öncesi Ermeni inancında güneşin önemli bir yeri olduğu fark edilmektedir. Güneşe at kurban edilmesi, Armavir'de heykellerinin dikilerek tapılması onun bir tanrı ile ilişkili olduğu kanaatini de uyandırmaktadır. Vahagn da doğum efsanesinden dolayı güneşle ilişkilendirilmektedir.¹⁰ Ona güneşi temsil eden tanrı özelliği atfedilmektedir. Tarihsel bir şahsiyetle güneşe karşı duyulan saygı birleştirilmiştir.

Tork' Angeğ, hakkında da ilk bilgiye H'orenatsi'de ulaşıyoruz. H'orenatsi, Tork'un, Hayk'in torunlarından olduğunu söyler ve onu biçimsiz, uzun boylu, ucube, basık burunlu, çökük ve çapraz gözlü, çirkin, dev gibi ve güçlü bir adam diye tanımlar. Biçimsizliğinden dolayı Angeğ, ailesinin ise Angg'in evi diye isimlendirildiğini de ekler. Ayrıca onun büyük kayalara şekil verdiği, büyük büyük kayaları kaldırarak düşman gemilerine fırlattığını ifade eder.¹¹ Angg'in evi (angg tun) diye

⁵ H'orenatsi, "Hayots Patmut'yun", I/15; Ayrıca bkz. Kerovpayan, a.g.e., ss. 27-28;

⁶ Seropyan, a.g.e., ss. 100-101.

⁷ H'orenatsi, "Hayots Patmut'yun", I/31.

⁸ R'uben Serobi Ğazaryan, *Grabari Bar'aran*, Ant'illias-Libanan: Kat'oğkosut'yun Hayots Metzî Tann Kilikiyoy, 2004, s. 254; Petros Zek'i Karapetyan, *Metz Bar'aran Hayerene Osmaneren (Ermeniceden Türkçeye Mükemmel Lugat)*, K.Polis: V. Yev H. Ter-Nersesyan, 1907, s. 824; Ayrıca bkz. N. T'ahmizyan, "P'andır'", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, Hator 12, Yerevan: 1986. s. 306.

⁹ Kerovpayan, a.g.e., s. 58.

¹⁰ Kerovpayan, a.g.e., ss. 60-61.

¹¹ H'orenatsi, "Hayots Patmut'yun", II/8.

bir yerden Zenob Glak da bahsetmektedir.¹² Burasının günümüzdeki Diyarbakır'ın Eğil ilçesi olduğu kabul edilmektedir.

Angeğ'in tanrılaştırıldığına dair bilgiler de vardır. Mitani, Hitit ve Yunan tanrılarıyla benzerliğinden dolayı onlar gibi tanrı olduğu, Ermenilere de bu komşu halklardan geçmiş olabileceği üzerinde durulmaktadır. Fırat nehri ile Van Gölü arasındaki bölgede izlerine rastlanması da bunun işaretlerinden sayılmaktadır.¹³

Şüphesiz bunlar haricinde tanrısal özellikler atfedilmiş veya bir takım kültürleri oluşturulmuş atalar da vardır. Ancak Hıristiyanlık öncesi döneme dayanan, klasik Ermeni kaynaklarında ön plana çıkmış olanlar bunlardır.

II- Tabiat ile İlgili İnançlar

Güneş ve ay, Hıristiyanlık öncesi Ermeni inançları arasında tanrılaştırma boyutunda olduğunu gösteren bilgilerin bulunduğu tabiatla ilgili inançların ilk sırasında yer alır.

Güneşle ilgili külte, hatta tapınmaya ilk olarak Xenophon'da rastlıyoruz. Satraplıkta idare edilen Armenia köylülerinin büyük kral için vergi olarak kurban edilmek üzere yetiştirdikleri atların güneş tanrısının mübarek hayvanları olduğu ifade edilmiştir.¹⁴ Buradan kurban olarak tanrılara sunulacak hayvanların kutlu sayıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu hayvanlara karşı halkın saygılı bir duruş geliştirmeleri akla yatkındır.

H'orenatsi'de, "Armavir'de bir tapınak inşa etti ve güneş ve ay ve kendi atalarının heykellerini dikti"¹⁵ şeklinde güneş ve aya atıf vardır. Burada kastedilen güneş, ay ve ata heykelleri değil de bunları temsil eden tanrıların heykelleridir. Bu ifade güneşin kutsallığını ortaya koymaktadır.

Agat'angeğos'ta ise Diocletian'ın kral Trdat'a mektubunda Hıristiyanlardan bahsederken güneş, ay gibi ışık veren cisimlerin gücü olduğunu "Aynı şekilde onlar ışık veren cisimlerin, güneş, ay ve yıldızların gücünü sıfır saydılar" ifadesiyle vurgulamıştır.¹⁶ Burada doğrudan Ermeni inancından bahsetmese de Bizans kralının bunlara saygısı olduğunu düşündüğü birisine yazdığı açıktır. Bu da H'orenatsi'nin verdiği bilgilerle paralelliği ortaya koymaktadır.

H'orenatsi, ilgili bölümde bahsettiğimiz, Vahagn'ın kamışlıktan bir güneş

¹² Zenob de Glag, "Histoire de Daron", Giriş ve Çev.: Victor Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, Tome Premier, Paris: Librairie de Firmin-Didot, 1880, s. 344.

¹³ S. Harut'yunyan, "Tork' Angeğ", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, Hator 12, Yerevan: 1986. s. 64; Ayrıca bkz. Seropyan, a.g.e., ss. 86-87.

¹⁴ Xenophon, *Anabasis*, Çev.:Hayrullah Örs, İstanbul: Maarif Matb., 1944, IV, v, 35.

¹⁵ H'orenatsi, "Hayots Patmut'yun", II/8.

¹⁶ Agat'angeğos, XIV/6.

gibi, ateş gibi parlayan uzuvlarıyla doğuşunu anlatan, güneş ilahisi diyebileceğimiz efsaneyi yazıya aktarmıştır. Bu ilahi şöyledir:

*Acı çekiyordu gök, acı çekiyordu yer
Acı çekiyordu erguvani deniz
Ve denizde kızıl kamışçık.
Kamışın içinden duman yükseliyordu,
Kamışın içinden alev yükseliyordu
Ve alevden fırladı kumral çocukçuk
Saçları ateş, sakalı alevden
Ve gözleri güneş.¹⁷*

P'arpetsi ise doğrudan Ermenilerle ilgili olmasa da Zerdüşti İranlılardan bahsederken sık sık güneş ve ayla ilgili inançlarına değinmektedir.¹⁸ Hıristiyanlaşmaları sonrasında bazı Ermeni ailelerinin Zerdüşti olmaları, en azından IV-V. Yüzyıllarda çabuk bir şekilde Zerdüşti İran krallarının yanında yer almaları¹⁹ sonucunda ateş, su, güneş ve ay kültünün Ermenileri etkileyeceği muhakkaktır. Aynı zamanda İran'la bu yakınlaşmalarının sebebi yakın kültürlere sahip olmalarıdır.

İran ateş ve güneş tanrısı Mitra ile isim benzerliği olan Ermeni tanrısı Mihr ile ilgili kültler arasında güneşle ilgili yorumlara da yer verilmiştir.

Ermeni takviminde sekizinci ay ve her ayın ilk günü güneşe tahsis edilmiş ve her ikisine de Areg (güneş) ismi verilmiştir. Ayın yirmi dördüncü günü ise Lusnag ismiyle aya (luys) tahsis edilmiştir.²⁰ Ayrıca güneş ve ay, sırasıyla Areg ve Lusin şeklinde insanlara isim olmuşlardır.

Bunun yanında güneşle ilgili inanç izlerini ortaya koyan uygulamalar da vardır. Dua ederken doğuya dönülmesi, ölümlerin doğuya dönük olarak gömülmesi bunlardandır. Ayrıca güneş ve ay tutulmasına dair inançlar ve yorumları da kendisini gösterir.²¹

Güneş kültü ile ilgili ilginç bir örnek de Ermeniler arasında Arevortik, güneş oğulları diye isim alan topluluktur. Bunlardan ilk bahseden XI. Yüzyılda yaşayan Grgior Magistros'dur. Tendürekyanlar ile Pavlikyanlar arasında bir yere yer-

¹⁷ H'orenatsi, "Hayots Patmut'yun", I/31.

¹⁸ Çazar P'arpetsi, "Patmut'ivn Hayots", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzı Tann Kilikioy, Ant'İlias-Libanan*, 2003, Böl. 20, 24, 32, 44, 54-58, 76.

¹⁹ P'avstos, Kitap IV, Böl. 59. Ayrıca bkz. Canan Seyfeli, *Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, ss. 34-5, 97-98, 108.

²⁰ Seropyan, a.g.e., ss. 109-110.

²¹ M. H. Ananikian, "Armenia (Zoroastrian)", *Encyclopedia Religion and Ethics (ERE)*, Vol. I-II, Newyork, 1951, s. 797.

leştiren Magistros, onların kendilerini Hıristiyan gösterdiklerini, ancak Zerdüşt'ün kahinlerinden birine uyararak güneşe taptıklarını ifade eder.²² Daha sonra Kat'oğikos Nerses Şnorhali ise onların lisan ve millet olarak Ermeni olduklarını, Aziz Grigor zamanında Hıristiyanlaşmadan kaldıklarını, şimdi dönmek istediklerini, güneşe ibadet ettiklerini ve akça kavağa saygı duyduklarını yazar.²³ Şemsilerle²⁴ ilişkileri olduğunu düşündüğümüz güneşe ibadet eden bu topluluğun Hıristiyanlık öncesine dayalı inançlar taşıyan Ermeniler oldukları iddia edilmektedir. XI. Yüzyıl geç bir dönemdir ve Hıristiyanlaşma süreci yedinci asrını doldurmuştur. Bu nedenle daha öncekilerin bahsetmediği güneşe tapanların kökenleri ile alakalı kesin ifadeler kullanmak zordur. Ayrıca Magistros'un onları daha önceden iyi bilinen Tendürekyanlar ve Pavlikyanlarla, Şnorhali'nin Maniheistlerle tanımlamaları haklarında fazla bilgiye sahip olmadıklarını düşündürmektedir. En azından iç içe yaşamadıklarını veya onlardan bahsetmek istemediklerini ortaya koymaktadır.

Yıldızlarla ilgili inançların izine Agat'angeğos'un "*Aynı şekilde onlar ışık veren cisimlerin, güneş, ay ve yıldızların gücünü sıfır saydılar*" ifadesiyle kaydettiği Diocletian'in Trdat'a mektubunda rastlanır.²⁵ Bunun yanında yine Agat'angeğos'un "Ormizd'in yazmanı", "rüyaların yorumcusu" diye bahsettiği Hıristiyanlık öncesi Ermeni tanrılarında Tir (Dir)'in isminden ve İran ve Yunan tanrıları ile benzerliğinden hareketle yıldızlarla ilişkili olduğu ileri sürülmüştür.²⁶

Ateş ve ateş kültü ile ilgili bilgiler Hıristiyanlık öncesi Ermeni dini inançları arasında ayrıntılı değildir. Klasik kaynaklar Ermeni-İran ilişkilerinin iyi olmadığı Hıristiyanlığı kabulleri sonrasına dayandığı için Persler ateş sunaklarıyla anılmışlardır ve bunlar kötülenmiştir. Ama yine de ateşle ilgili inançların izleri yok da değildir.

H'orenatsi, Ardeşir'in Bagavan'da bir sunaktaki Ormizd'in ateşinin sürekli yanar halde düzenlenmesini emrettiğinden bahseder.²⁷ Agat'angeğos'ta ateşle ilgili kültüne rastlamadığımız Aramazd'in ateş ile ilişkilendirilmesi kuşku uyandırmaktadır. Ancak Eski İran etkisinin açık olduğu Aramazd kültüründe ateşle ilgili inanç ve uygulamaların bulunması akla yatkındır.

Ermeni tanrıları arasında isminden hareketle ateşle ilişkilendirilen bir başka tanrı da Vahagn'dır. Vahagn, Hint ateş tanrısı Agni ile ilişkilendirilmektedir.

²² *The Key of Truth a Manuel of The Paulician Church of Armenia*, Ermenice Metinleri Ömek Dokümanlar ve Girişle Birlikte Çeviren: Fred. C. Conybeare, Oxford: The Clarendon Press, 1898, Appendix III, s. 148.

²³ *The Key of Truth a Manuel of The Paulician Church of Armenia*, Appendix V, ss. 157-158.

²⁴ Ahmet Taşğın, "Şemsiler", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ed.: Bahaeddin Yediylidiz-Kerstin Tomendal, C. 3, Ankara, 2008, ss. 754-762.

²⁵ Agat'angeğos, XIV/6.

²⁶ Ananikian, a.g.md., s. 798.

²⁷ H'orenatsi, "Hayots Patmut'yun", II/77.

Bahsi geçen tanrılardan hangisinin ateşi temsil ettiği açık olarak ortaya konmamaktadır. Buna rağmen bütün bu bilgiler Ermeniler arasında ateş kültürünün de yaygın olduğuna ilişkin işaretler sunmaktadır.

IV. ve V. Yüzyıllarda, Hıristiyanlığın Ermeniler arasında yayılarak bağımsız kilise sürecinde, Zerdüştlüğün Ermenilerin yaşadıkları coğrafyada, Pers-Armenia'da ateş tapınakları ile birlikte var olduğunu dönemin Ermeni tarihçileri P'avstos ve P'arpetsi'den öğreniyoruz. P'arpetsi, suyun, ateşin erkek kardeşi olduğunu, mangalın suyla söndürüldüğünü de anlatmaktadır. Zerdüştlüğün bu uygulamasını yerle beraber böyle bir inanın eski İranlılarla köken akrabalığı bilinen Ermeniler arasında kalıcı etki bırakması, hatta doğrudan bulunması akla oldukça yatkındır.²⁸

H'orenatsi'ye atfedilen "Azize Hr'ip'simyan Rahibelerin Tarihi" isimli hayioğrafide "... Pağat (?) dağının zirvesinde Aramazd ve Astgik'in bir evi vardı, ekseriya tapınanlar evi okunur ki o Pağat'tır. Oradan dağın eteğine, güneydoğusuna, biraz güney tarafına, iniş aşağı sivri bir tepeye doğru derin vadiye (H'oradzor) gidilirdi. Orada ateş evi, doymak bilmez alev, kesintisiz yanan tanrı evi vardı. Dağın eteğinde, taşların arasından derin kayalıkların önüne doğru akan coşkun bir pınar vardı ki o yere But' denilirdi." şeklinde ateş ve suyun kutsallığından bahsedilmektedir. P'arpetsi ise doğadaki ilişkilerinden hareketle ateş ve suya akrabalık atfederken bunu elementleri anlatarak ortaya koymaktadır.

Hayioğrafi'de geçenler ateş ve su inancı etrafında icra edilen uygulamaların tanrılara ait tapınaklarla iç içe olduğunu göstermektedir. Devamında ateş ve suya ait sunaklarda yapılanları şöyle anlatmaktadır:

"Ayrıca kaya mağaralarda şeytani ve siyahımsı iki vişap (dragon, ejderha) yaşardı ki onlara bakire kızlar ve delikanlılar kurban edilirdi. Ve şeytanlar dökülen bu kanlardan, ateş ve pınar sunakları vasıtasıyla sahnelenen bu iğrenç görüntülerden, ışık saçan gök gürültüsünden memnundular. Ve derin vadide yılanlar ve akrepler doluydu..."²⁹

Aynı kaynağa atıf yapan Tağavaryan ise şunu da eklemektedir: "Çünkü onlar ateş kız kardeş ve pınar birader diye isim verdiler. Külleri atmadılar fakat, onları biraderin gözyaşları ile temizlediler."³⁰

²⁸ Ğazar P'arpetsi, "Patmut'ıvn Hayots", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar, Kat'oğikosut'ıvn Hayots Metzı Tann Kilikıoy, Ant'ılıas-Lıbanan, 2003, Böl. 20, 28, 32, 43-44, 46, 89; Ayrıca IV. Yüzyılda Sasani kralları Şapur II (309-379) ve Şapur III (383-388) dönemlerinde güneşe, suya ve ateşe ibadet eden, onlar adına yemin eden Sasanilerin Ermeniler arasında ateş tapınakları kurarak onları ateşperest etme çabaları hakkında bkz. (P'avstos Buzand, "Patmut'ıvn Hayots", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar, Ant'ılıas-Lıbanan: Kat'oğikosut'ıvn Hayots Metzı Tann Kilikıoy, 2003, IV/16, 23, 50.)**

²⁹ Movses H'orenatsi, "Patmut'ıvn Srbotı Hr'ip'simyanı", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar, Ant'ılıas-Lıbanan: Kat'oğikosut'ıvn Hayots Metzı Tann Kilikıoy, 2003, s. 2195.*

³⁰ Ananikian, a.g.md., s. 796.

Dönemin Ermeni tarihçileri İran ateş tapıcılığını ve Ermeniler arasında bunu hâkim kılmak istediklerini anlatırken Hıristiyan'dırlar ve bu nedenle yererek bahsederler. Asıl konuları olmadığı için eski Ermeniler arasında bu inançların varlığından, hatta Hıristiyanlık öncesi Ermeni tanrılarından, onlara ibadetten veya tapınaklarından nerdeyse hiç bahsetmezler. Ancak Ermenilerin İran etkisinde olmaları onlardaki gibi olmasa da benzer şekilde ibadetlerinin olabileceğini ortaya koymaktadır.

Buradaki ateş ve su ilişkisi göz önünde bulundurularak, bunların Zerdüşti olmadığı, daha öncesine, iptidai putperestlik dönemine ait ve Avestik olduğu üzerinde durulmuştur. Ateş, tanrı Mihr ile, su ise tanrıça Anahit ile ilişkilendirilmiştir.³¹ Ancak dışıl olan ateşin eril Mihr ile, eril olan suyun ise tanrıça Anahit ile temsil edildiği ileri sürülmesi akla yatkın değildir.

Günümüze kadar gelmiş olan ve 14 Şubat'ta kutlanan Terntas (kilisede *Rabb'in sunuluşu, Tear'nındar'ac*) şöleninde ateş yakılarak üzerinden atlanması, etrafında dönülmesi, özellikle yeni çiftlerin bunu yapmasıyla mutluluğa erişileceği inancı vardır. Bu uygulamanın Hıristiyanlık öncesine, tanrı Tir'e dayandığı, ateşperestliğin bir kalıntısı olduğu söylenmektedir.³²

Su ile ilgili inançlara gelince, onun eril kabul edildiğini görüyoruz. Ona kutsiyet atfedildiğini pınarlar, nehirler ve göllerden övgüyle bahsedilmesinden³³ de anlamaktayız. Ayrıca Hıristiyanlık öncesi Ermeni tanrılarına ait tapınakların çoğunluğunun Ani (Kemah), T'il, Eriza (Erzincan), Bagayariç Fırat Nehri; Aştişat Murat Suyu; Armavir, Artaşat ve Bagaran gibi Hıristiyanlık öncesi dini merkez olarak öne çıkan şehirlerin ise Aras Nehri ya da kollarından birisinin yakınlarına inşa edilmiş olması suya kutsiyet atfedildiğinin işaretlerindedir.³⁴

Su ile ilgili inançlara ilk olarak Tacitus'ta rastlıyoruz. Ona göre Fırat Nehri'ne atlar kurban ediliyor, dalgalarına ve köpüğüne bakılarak kehanette bulunuluyordu.³⁵

Ateşle ilgili inanç ya da uygulamalarla birlikte pınardan, sudan bahsedilmesi onun da kutsal kabul edildiğini ortaya koymaktadır.

Günümüzde Ermeniler arasında su ile ilgili inanç ve uygulamalar Hıristiyanlık öncesi dönemin izlerini taşımaktadır. Vartavar (*Vardavar*) ile *İsa Mesih'in Suret Değiştirmesi* ve *İzzet Yortusu* birleştirilerek kutlanır. Haziran'ın son haftaları ile Temmuz'un ilk haftalarında yıldan yıla Paskalya'ya göre değişmektedir.³⁶ Bu

³¹ N. Tağavaryan, *Hayots Hin Kronnen*, K.Polis: Y. Matt'eosyan matb., 1909, s. 13.

³² Ananikian, a.g.md., s. 796 ; Ayrıca bkz. Seropyan, a.g.e., ss. 43-46.

³³ Tağavaryan, a.g.e., ss. 9-13.

³⁴ Tağavaryan, a.g.e., s. 11.

³⁵ Tacitus, *The Annals of Tacitus Books I-VI.*, Çev.: George Gilbert Ramsay, London, 1904, VI/37.

kutlamanın birçok ismi vardır ve *Su Panayırı* da denir. Su panayırında su şakaları yapılır ve eğlenilir. Bu adetin Nuh Tufanı'ndan kaldığı ileri sürülmektedir. Ayrıca eskiden tanrıça Anahit'in gözyaşları olduğuna inanılan, ağaç yapraklarından toplanan Kazben ya da Surb Karapet (Muş, Bingöl yakınlarında) helvası denen bir helva yapılırdı. Burayı ziyaret edenler alır ve kutsal olduğuna inanarak yer ya da dağıtırlardı.³⁷ Bu uygulama suyu temsil ettiği ileri sürülen tanrıça Anahit ile ilişkili görünmektedir.

Hıristiyanlık öncesi Ermeni dini inançlarına dayalı gözükten ve su ile ilişkili bir başka tanrı anlayışı da *Tzovinar*'dır. Deniz ve nehirlerin ruhu olduğuna inancı ortaya koyan Tzovinar, efsanelerde gök gürültüsünün ruhu ve şimşek olarak algılanmıştır. Ateşten olduğu kabul edilen bu ruhun yağmur ve dolu gibi tabiat olaylarının da sebebi kabul edilmiştir.³⁸ Burada da yine ateş ile suyun bir arada yer aldığı görüyoruz.

Dağlarla ilgili inançların da Ermeniler arasında yaygın olduğunu görüyoruz. Bunların hangilerinin ne kadar Hıristiyanlık öncesine dayandığını kestirmek zordur. Ancak yukarıda bahsetmiş olduğumuz tanrılara ait tapınakların dağ zirvelerinde işaret edilmesi, mesela Hr'ip'simyan rahibelerin hayatını anlatan hayioğrafide Aramazd ve Astğik'in tapınaklarının Pağat dağı'nın zirvesinde olması,³⁹ dağlara yüklenen kutsallığı sergilemektedir.

Ayrıca Ağrı (Ararat, Masis), Nemrut, Süphan, Tendürek dağları Ermeniler için kutsal kabul edilen dağlardır.⁴⁰ Bu dağların kutsal olduğu inancı, insanın yüksek, ulu, yüce, erişilmez gördüğü ya da kendisine galebe çalan varlıkların kötülüklerinden korunma içgüdüğü ile oluşmuş inançlardır. Ayrıca Hıristiyanlık öncesine dayanması mümkündür. Ancak Ağrı Dağı ile ilgili inançlarında olduğu gibi, Hıristiyanlık döneminde yeniden şekillenmiş inançlar da olabilir. Nuh'un gemisinin Ağrı Dağı'nda durduğu inancı Ermeniler arasında hala çok yaygındır.

Rüzgar (hava) ve hava gibi tabiat olaylarına ilişkin inanç ve uygulamaların da Ermeniler arasında yer aldığını görüyoruz.⁴¹ Bunlar arasında uygulamaya dönük izler taşıyan ağaç kültü ile de ilişkilidir.

Ağaç, Ermeniler arasında kültü bulunan bir diğer varlıktır. Mitolojik Ermeni tarihinin babası H'orenatsi, bununla ilgili Mar Abas Katina'dan aktardığı bir bilgi verir. Ermeni atalarından Ara Geğetzik (Ara'nın oğlu, Güzel Ara), oğluna

→

³⁶ 2001 *Kilise Takvimi* ; *Oratetr 2002* (Kilise Takvimi); *Oratetr 2007*(Kilise Takvimi); *Oratetr 2008* (Kilise Takvimi); *Oratetr 2010* (Kilise Takvimi).

³⁷ Seropyan, a.g.e., ss. 55-59, 91-93.

³⁸ S. Harut'yunyan, "Tzovinar", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, Hator 5, Yerevan: 1979, s. 138.

³⁹ H'orenatsi, "Patmut'yun Srbots Hr'ip'simyants", ss. 2195.

⁴⁰ Tağavaryan, a.g.e., ss. 9-10.

⁴¹ Tağavaryan, a.g.e., ss. 12-13.

Anuşavan, Savsanuer (Sosaniver)⁴² ismini koymuştur. Devamında ise şöyle der: “Onu Armavir’de Aramaneak’ın sos ağacı (çınar) kültürüne adanmıştı. Rüzgann nazik ya da kuvvetli esintilerinde yapraklarının hışırtısı ve kıvılcıklarının yönü Ermeni topraklarında uzun zamandan beri kehanet için kullanıldı.”⁴³

Çınar ağacı kültürünün Ermeniler arasında uzun süre devam ettiğini anladığımız bu ifadelerde kahinlerin kehanette buldukları bir kült görüyoruz. Ağaç tapınımından daha ziyade sosinin bir araç olarak kullanılmış olması akla yatkındır. Bir orman kültürünün izleri de bulunan bu inancın sistemleştiği bir Aramaneak ormanından da bahsedilmektedir.⁴⁴

Dağ, orman ve ağaç gibi kültürde doğrudan bu tabiat varlıklarına değil de onun arakasında gizli bir gücün varlığına inanıldığı ve onun karşısında acizlik hissedildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ondan geldiğine inanılan olumlu ya da olumsuz durumların gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi için dua edilmesi, adaklar, kurbanlar sunulması yolu ile kötülüklerden uzak kalmanın ve iyiliklere yaklaşmanın amaçlanmış olması mümkündür.

Tabiata dair inançların başka bir boyutu da tabiattaki varlıkların insanın algılamadığı, ancak işaretleri ile veya olağanüstü gelişmelerle tecrübe ederek varlığına şahit olduğu ruhlardır. Bilinememesi, insan algısının yetersiz kalması ruhlarla ilgili çok farklı inançların gelişmesinde temel etmenlerdendir.

III- İyi ve Kötü Ruhlara Dair İnançlar

Hıristiyanlık öncesi Ermeni dini inançları arasında ruhlarla ilgili inançlara bir çok şekilde yer verilmektedir. Bunları iyi ve kötü ruhlar diye ayırmak mümkündür. Burada ruhlarla ilgili genel algının kavranmasına yardımcı olacak kısa bilgilerle yaygın ve belirgin olanlardan bahsedilecektir.

Aralezk’ (Arlezler, Aralezler, Haralezler), “Ara Geğetzik ile Şamiram” efsanesinde bahsedilmektedir. Aralezler, ölü bedeninin tekrar diriltilmesinde rol oynadığına inanılan ruhlardır. Onların köpek soyundan geldiklerine ve savaşlarda ölen yiğitlerin yaralarını yalayarak onları tekrar dirilttiklerine inanılmaktadır.⁴⁵

H’orenatsi’ye göre aralezlerin diriltmesi olayında Şamiram, Ara’nın yerine benzerini geçirmiş ve halkı aldatmıştır. Dolayısıyla dirilme yoktur. Yine de bu mit Ermeniler arasında aralezk’ inancının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu inan-

⁴² Bu isim, H’orenatsi’nin *tarihinin* başka nüshalarında farklı şekillerde yazılmıştır. Sosanuer, Susanuer, Sos Anuanivr, Sosaniver. Bkz. (H’orenatsi, “Hayots Patmut’yun”, I/20, s. 1808, 6n.) Sosi’ye adanmış, çınara adanmış anlamındadır bkz. (Karapetyan, a.g.e., s. 756.)

⁴³ H’orenatsi, “Hayots Patmut’yun”, I/20.

⁴⁴ Kerovpyan, a.g.e., s. 34; Ayrıca bkz. M. Katvalyan, “Tzar’apaştut’yun”, *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, Hator 5, Yerevan: 1979, s. 117.

⁴⁵ H’orenatsi, “Hayots Patmut’yun”, I/15.

cin günümüze kadar korunmasında şüphesiz bahsi geçen mitin de etkisi vardır. Aralez'in anlamı da bunu desteklemektedir. İlk bakışta *Ara* ve *Izel=yalamak*⁴⁶ kelimelerinden oluşuyor gibidir. Böyle olunca *Ara yalayan* (*Arayi Izoğ*) anlamında olması muhtemeldir.⁴⁷

Semiramis'in kendi tanrılarından isteği üzerine Ara'nın yalanması hadisesi bu inancın kökeninin başka halklara ait olduğunu düşündürmektedir. Bu inancın Sümer-Akkad kökenli olduğunu ifade edenler vardır.⁴⁸ Bunun yanında Babil'in asma bahçelerini kurduran Asur kraliçesinden dolayı Asurlara ait bir inanç olması da akla yatkındır.

Hıristiyanlık dönemine de sirayet etmiş aralezlerle ilgili inançlar klasik dönem Hıristiyan Ermeni tarihçilerinin eserlerinde fazla yer almışlardır.⁴⁹

Dev (Div, Divats, Tiv) ismi, klasik metinlerde Hıristiyan Ermenilerin eski inançlarını koruyanlarla mücadele ettikleri yerlerde olumsuz şekilde bahsettikleri yaratıklara isim olmuştur. Bu isim sözlüklere cin, şeytan, iblis anlamında geçmiştir.⁵⁰ Klasik metinlerde 'divats' şeklinde geçerken putperestlerle ilgili yerlerde onları tanımlamak üzere kullanılması dikkat çekicidir.⁵¹ Ayrıca putperestlik tanrıları 'dits' diye isimlendirilirken kelimeler arasındaki benzerlik çarpıcıdır. İran'ın kirli, pis ve kötü ruhları olan 'daeva'lar ile hem özellik hem de isim benzerliği taşımaktadır.

K'ack' (K'ack'er), genellikle dağlardaki mağaralarda ve taş oyuklarında yaşadığına inanılan cezalandırıcı ruhlardır (cinlerdir). Onların insanların içine girip işkence ettiklerine inanılır. K'ack'ların Kral Artavazd'ı ele geçirip Ağrı Dağı'nın (Masis) çukurlarının derinliklerine hapsedtiklerini anlatan bir efsane vardır.⁵²

Alk', kötü özellikli dişi hayaletlerdir. Yeni doğmuş bebekleri ve hatta ana rahmindeki ceninleri korkunç kadın görünümüne bürünerek korkuttuklarına inanılır.

Ays, rüzgar kılığına giren kötü ruhtur. İçine ays giren bir insanın ruh ya da ruh hastası olacağına veya kötü bir ruha dönüşeceğine inanılır.

Haverjahars (Çoğ. Haverjaharsunk', craharsner, nimp'aner) şeklinde isimlendirilen ruhlar, dişi hayalet olarak algılanırlar. Özellikleri itibarıyla Yunan mitolo-

⁴⁶ Karapetyan, a.g.e., s. 361.

⁴⁷ M. Katvalyan, "Haralazner", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, Hator 6, Yerevan: 1980, s. 277.

⁴⁸ Joseph Sandaljian, *Histoire Documentaire de L'Armenie des Ages du Paganisme (1410 AV.-305 APR. J.-C.)*, Tome Deuxieme, Rome: Imprimerie du Senat de J. Bardi, 1917, s. 777.

⁴⁹ P'avstos Buzand, VI/36; Yeznik Koğbatsi, "Yeğtz Ağandoy", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metz Tann Kilikioy*, 2003, II/24, 25.

⁵⁰ Karapetyan, a.g.e., s. 254, 261.

⁵¹ Agat'angeğos, "Patmut'yun Hayots", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metz Tann Kilikioy*, 2003, CVIII/6, CIX/8.

⁵² Tağavaryan, a.g.e., ss. 32-33.

jisindeki perilerle kıyaslanırlar. Ermenice'de kelime anlamı *sonsuz gelinlerdir*. Son-
suza kadar genç kalan gelinler anlamındadır. Bunlar koruyucu ruhlar olarak algılan-
mışlardır ve düğünden doğuma kadarki çoğalma sürecinin ve ardından da bebek-
lerin yıkanma ve giydirilme aşamalarının koruyucuları olduklarına inanılır.⁵³

İyi ve kötü ruhlara inançlarla ilgili vermiş olduğumuz bu bilgiler bütün top-
lumlarda olduğu gibi ruhlarla ilgili inançların Ermeniler arasında da varlığını sür-
dürdüğünü göstermektedir. Ayrıca verilen örnekler bu inançların kökeninin çok
eski olduğunu da ortaya koymaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak Hıristiyanlık öncesi Ermeniler arasında atalara tapınma, tabi-
at ve ruhlarla ilgili inançlar yaygındır ve Hıristiyan Ermeniler arasında da yer bul-
maktadır.

Klasik metinlerde geçen Hıristiyanlık öncesine dayanan halk inançları, ta-
rihsel süreç içerisinde bir takım değişikliklerle de olsa günümüze ulaşmıştır. Bu
inançlar ya yakın dönem eserlerinde ve/veya halk arasında çeşitli şekillerde varlı-
ğını devam ettirerek iz bırakmışlardır.

Klasik metinlerde ataları yüceltme, tabiat ve ruhlarla ilgili inançlardan bah-
sedilmekle beraber bu inançlar doğrudan konu edilmemişlerdir.

Ermeni halk inançlarının komşu halklarının eski din ve inançları ile benzer-
liği olduğu görülmektedir.

Bibliyografya

AGAT'ANGEĞOS, "Patmut'yun Hayots", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'İlias-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzı Tann Kilikioy, 2003.

ANANIKIAN, M. H., "Armenia (Zoroastrian)", *Encyclopedia Religion and Ethics (ERE)*, Vol. I-II, Newyork, 1951, ss. 795-802.

ASLAN, Kevork, *Etudes Historiques sur le Peuple Armenien*, Yeni baskısını yayınlayan: Frederic Macler, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1928.

ĞAZARYAN, R'uben Serobi, *Grabari Bar'aran*, Ant'İlias-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzı Tann Kilikioy, 2004.

H'ORENATSİ, Movses, "Hayots Patmut'yun", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'İlias-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzı Tann Kilikioy, 2003.

⁵³ M. Katvalyan, "Haverjahasner", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, Hator 6, Yerevan: 1980, s. 269.

H'ORENATSİ, Movses, "Patmut'yun Srbots Hr'ip'simyants", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metz Tann Kilikioy, 2003.

HARUT'YUNYAN, S., "Tork' Angeğ", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, Hator 12, Yerevan: 1986. s. 64

HARUT'YUNYAN, S., "Tzovinar", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, Hator 5, Yerevan: 1979, s. 138.

KARAPETYAN, Petros Zek'i, Metz Bar'aran Hayerene Osmaneren (Ermeniceden Türkceye Mükemmel Lugat), K.Polis: V. Yev H. Ter-Nersesyan, 1907.

KATVALYAN, M., "Haralazner", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, Hator 6, Yerevan: 1980, s. 277.

KATVALYAN, M., "Haverjahasner", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, Hator 6, Yerevan: 1980, s. 269.

KATVALYAN, M., "Tzar'apaştut'yun", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, Hator 5, Yerevan: 1979, s. 117.

KEROVPYAN, Keğam, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Çev. : Sarkis Seropyan, İstanbul: Aras Yay. , 2000.

KSENPYAN, *Anabasis*, Çev.:Hayrullah Örs, İstanbul: Maarif Matb., 1944.

Oratetr 2002. (Kilise Takvimi)

Oratetr 2007. (Kilise Takvimi)

Oratetr 2008. (Kilise Takvimi)

Oratetr 2010. (Kilise Takvimi)

P'ARPETSİ, Ğazar, "Patmut'ivn Hayots", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metz Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2003.

P'AVSTOS BUZAND, "Patmut'yun Hayots", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metz Tann Kilikioy, 2003.

SANDALGIAN, Joseph, *Histoire Documentaire de L'Armenie des Ages du Paganisme (1410 AV.-305 APR. J.-C.)*, Tome Deuxieme, Rome: Imprimerie du Senat de J. Bardi, 1917.

SEROPYAN, Sarkis, *Ermeni Tanrıları Konuşuyor Cangülüm Anahit ve Kazben*, İstanbul: Belge Yay., 2003.

SEYFELİ, Canan, *Ecmiatzin Kat'oğikosluğunun Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

TACİTUS, *The Annals of Tacitus Books I.-VI.*, Çev.: George Gilbert Ramsay, London, 1904.

TAĞAVARYAN, N., *Hayots Hin Kronner*, K.Polis: Y. Matt'eosyan matb., 1909.

T'AHMIZYAN, N., "P'andır", *Haykakan Sovetakan Hanragıtaran*, Hator 12, Yerevan: 1986. s. 306.

TAŞĞIN, Ahmet, "Şemsiler", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ed.: Bahaeddin Yediylıdız-Kerstin Tomendal, C. 3, Ankara, 2008, ss. 754-762.

The Key of Truth a Manuel of The Paulician Church of Armenia, Ermenice Metinleri Örnek Dokümanlar ve Girişle Birlikte Çeviren: Fred. C. Conybeare, Oxford: The Clarendon Press, 1898.

YEZNIK KOĞBATSİ, "Yeğtz Ağandoy", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'İlias-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2003.

ZENOB de GLAG, "Histoire de Daron", Giriş ve Çev.: Victor Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie*, Tome Premier, Paris: Librairie de Firmin-Didot, 1880, s. 337.

Özet

Makalenin konusu günümüz Ermeni halk inançlarıyla ilgisi olan Hıristiyanlık öncesi Ermeni inançlarıdır. Klasik metinlerin verilerinden hareketle günümüzde varlığını bir şekilde devam ettiren inançlarla sınırlandırılmıştır. Temel inançlar ataları yüceltme, tabiat ile ilgili inançlar ve iyi-kötü ruhlara dair inançlar şeklinde sınıflandırılmıştır. Amaç, Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulleri sonrasında alfabenin icadıyla üretilen klasik metinlerdeki verileri ortaya koymaktır. Klasik metinlerde geçen Hıristiyanlık öncesine dayanan bazı halk inançlarının günümüze kadar iz bırakarak çeşitli şekillerde varlığını devam ettirdiği sonucuna varılmıştır.

SÜİFD / 30

Anahtar Kelimeler: Hıristiyanlık, Ermeniler, Ermeni Paganizmi, Halk İnançları, Ermeni Halk İnançları.

163

SOME ARMENIAN FOLK BELIEFS OF PRE-CHRISTIANITY PERIOD

The subject of this article is Pre-Christianity Armenian believes being related to today's Armenian Folk Believes. I referenced to the medieval Armenian historic texts. The basic believes are classified in three forms that they are the believes related to ancestor cult, nature and demons-eudemons. The aim is to give an outline of the folk believes in the medieval Christian Armenian historic texts.

Canan Seyfeli

Keywords: Christianity, Armenians, Armenian Paganism, Folk Believes, Armenian Folk Believes.